

לחשוש לפרצה בגזרה רגישה זאת של גירוש קפריסין, שהייתה עלולה למוטט את מפעל ההעפלה בתקופה קריטית.

בשנה הראשונה לאחר מלחמת העולם השנייה בחרה ממשלת בריטניה בשיטת מלחמה שקטה נגד ההעפלה, אך פוגעת מאוד במארגניה. אוניות המעפילים יורטו בתחום

המים הטריטוריאליים של הארץ והוחרמו כחוק. את המעפילים עצרו במחנה עתלית ושחררו אותם משם תמורת ניכוי מספר רישיונות העלייה (הסרטיפיקאטים) מהמכסות החודשיות של 1,500 עולים. כך יצא שכרם של מארגני ההעפלה בהפסדם. הם איבדו את הספינות, שעלו ממון רב, וגם לא הצליחו להכניס ארצה יותר מעפילים משהתירו הבריטים להכניס. עם זאת יש לציין, שהחל מחודש מאי 1946, לאחר בואם של כ-1,700 מעפילי "מקס נורדאו", שהייתה אוניית המעפילים הגדולה ביותר

מאז חודשה ההעפלה ב-1945, ואשר שברה בבת אחת את מחסום 1,500 הסרטיפיקאטים החודשיים, החלו שלטונות המנדט חוששים מהצפת הארץ בעולים בלתי-חוקיים.

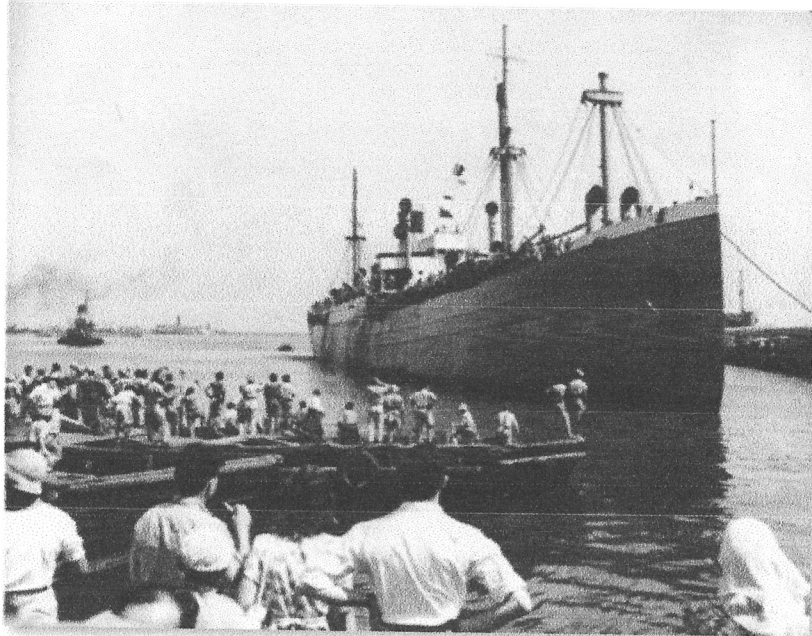
הקטליזטור לגירוש - פיצוץ מלון המלך דוד

מעודד מהישגי הצבא ב"שבת השחורה" ב-29 ביוני 1946, פנה הנציב העליון, הגנרל אלן קנינגהם, כבר ב-5 ביולי אל שר המושבות דאג, ג'ורג' הול, וביקשו לשקול מחדש את גירושם מהארץ של המעפילים שייתפסו. כעבור שבוע, ב-11 ביולי 1946, העלה השר בקבינט הבריטי את נושא גירוש המעפילים לקפריסין. הוא עצמו לא תמך בדרישה זאת ואף התנגד לה. הוא לא היה מעוניין להוסיף לבעיית ארץ-ישראל בעיה נוספת בקפריסין.

אך הנימוק העיקרי להתנגדותו היה - החשש שבעת הגירוש עלולה לחזור על עצמה פרשת "פטריה" במהדורה חדשה, ושאוניית מעפילים על נוסעיה תרד למצולות, וזאת בעיתוי הפוליטי הפחות מתאים לבריטניה. הימים היו ערב השיחות עם משלחת המומחים האמריקנית בשאלת ארץ-ישראל, בראשותו של הנרי גריידי. בממשלה הבריטית קיוו כי יצליחו לגרור את האמריקנים לתמוך בתוכנית "האוטונומיה החבלית" שלהם, כפתרון לבעיית ארץ-ישראל לטווח ארוך. על הפרק

עמדה כזכור דרישתו של הנשיא טרומן להכניס קודם את 100,000 העקורים היהודים ארצה; ואילו הבריטים התכוונו לדחוק סעיף זה לסוף התור. ואז בא הפיגוע של האצ"ל במלון "המלך דוד" בירושלים ב-22 ביולי 1946.

פיצוץ זה פגע בלב-לבו של השלטון הבריטי בארץ, פחות מחודש אחרי הצלחתו ב"שבת

האוניה קוממיות ('פאן-יורק') מביאה לחיפה משוחררים ממחנות המעצר בקפריסין. 5 ביולי 1948

השחורה". היוקרה הבריטית נפגעה, והנורא מכל, שבפעולה זו נהרגו 91 איש - מהם 27 אנגלים, 17 יהודים, ומה שפחות שמו לב אליו בעת ההיא ביישוב - 41 ערבים, מהם בני משפחות ערביות מכובדות בארץ. שלטונות המנדט והצבא בארץ הגיבו באימפולסיביות שגבלה בהיסטריה. דרישתם מהממשלה בלונדון הייתה כי יותר להם לנקוט נגד היישוב אמצעים דומים לאלה שנקטו בזמנו נגד המרד

"עוד השלטונות בארץ עוסקים בפינוי ההריסות במלון 'המלך דוד', והנה נודע להם כי שבע ספינות מעפילים נמצאות בדרכן ארצה. עתה, לנוכח סירובו של הקבינט להעניש את היישוב בשל הפיגוע בירושלים, התמקד עיקר הלחץ על הממשלה בלונדון לגרש מהארץ את המעפילים שיגיעו"

הערבי בשנות השלושים המאוחרות.

דרישתם הייתה: 1. לזיום מיד מבצע נרחב של חיפושים אחר נשק חבוי; 2. להפקיע את הקרנות היהודיות; 3. להפסיק לפי שעה את העלייה החוקית.

עוד השלטונות בארץ עוסקים בפינוי ההריסות במלון "המלך דוד", והנה נודע להם

כי שבע ספינות מעפילים נמצאות בדרכן ארצה. עתה, לנוכח סירובו של הקבינט להעניש את היישוב בשל הפיגוע בירושלים, התמקד עיקר הלחץ של ראשי הצבא וממשלת המנדט על הממשלה בלונדון לגרש מהארץ את המעפילים שיגיעו. הטענה שהעלו הייתה, שאם אחרי פיגוע כזה תותר כניסתם ארצה של עולים בלתי-חוקיים, ובלי שהיישוב ייענש, צפויה התקוממות ערבית. במקרה כזה ייקלע הצבא למלחמה בשתי חזיתות - נגד היהודים ונגד הערבים גם יחד. על כן עדיף, מבחינת האינטרס הבריטי, לצאת לעימות נגד היהודים בלבד.

הפעם החליט הנציב העליון לא להסתפק בדיבורים, והחל במעשים. כאשר יורטו אוניות המעפילים "ההגנה" ו"החייל העברי" בסוף יולי 1946 והובאו לנמל חיפה, לא הורדו האנשים מהספינות ולא הועברו למחנה עתלית, כפי שנהגו עם המעפילים שקדמו להם. הם הושארו

בנמל על הסיפונים וחיכו להכרעה בגורלם במשך שבועיים, כשהם מתענים בשמש הלוהטת של חודש אוגוסט בתנאי תברואה מחרידים.

ארבע תקופות גירוש

גירוש קפריסין נמשך מה-13 באוגוסט 1946, עם פתיחת המחנות, עת הובאו אליהם ראשוני הגולים, עד ה-10 בפברואר 1949, עם סגירתם ועליית אחרוני הגולים למדינת ישראל - סך הכל שלושים חודשים. במשך תקופה זו עברו את מחנות קפריסין קרוב ל-52,000 מעפילים אשר הפליגו ארצה ב-39 ספינות. אליהם יש להוסיף עוד כ-2,200 תינוקות שנולדו בתוך המחנות לאורך כל תקופת הגירוש. חלק מהמעפילים שהו במחנות רק חודשים ספורים, רבים שהו בהם שנה ואף יותר מזה. את תולדות גירוש קפריסין ניתן לחלק לארבע תקופות עיקריות:

א. תקופת מיסוד המחנות, שנמשכה כארבעה חודשים, מאוגוסט עד דצמבר 1946. באוקטובר, חודשיים לאחר תחילת הגירוש, אף השלטונות הבריטיים טרם ביררו לעצמם כמה זמן יתקיימו המחנות, ומה יעלה בגורל המעפילים שהמשיכו להגיע אליהם. מכל מקום, למדינאים הוברר בינתיים בלא כל ספק, שהערכתיו של מונטגומרי, כי הגירוש ישים קץ לעלייה הבלתי-חוקית הייתה אופטימית

גירוש קפריסין 1946-1948

קרוב ל-52,000 מעפילים אשר הפליגו ארצה ב-39 ספינות גורשו למחנות בקפריסין, אליהם יש להוסיף עוד כ-2,200 תינוקות שנולדו במחנות הבריטים, הנהגת הישוב, המוסד לעליה ב', הפלמ"ח והג'וינט - כולם עסקו בשאלה איך לנהל את מבצע הענק הזה

| נחום בוגנר |

צילום: לע"מ

גרמניה ופולין כבר מאחור, אך ארץ ישראל עדיין בגדר חלום. מחנה מעצר בקפריסין, 1949

קשיים אלה ולעמוד בהם כציבור מלוכד. את זאת יש לזקוף קודם כל לזכות המוטיבציה הציונית הברורה שהיו חדורים בה. חיוניותם של מעפילי קפריסין והנהגתם התגלתה בהסתגלותם לתנאי השבי ובהצלחתם לגבור עליהם. מבחינה זאת ראויים הם להימנות עם העליות האידיאליסטיות מלפני קום המדינה. יש להוסיף לכך את פעילותם של השליחים מהארץ ואנשי הג'וינט, אשר חיזו ועבדו עמם ויצרו בכך מעין גשר חי בין המעפילים לבין ארץ-ישראל. עמידה זו היא שאפשרה בסופו של דבר להנהגה הפוליטית של היישוב ולאנשי המוסד לעליה ב' לקיים את תנופת העלייה הבלתי-חוקית בצמידות למאבק המדיני על עתידה של ארץ-ישראל, בלי שהיה עליהם

"למעפילים הייתה תקופת הגירוש בקפריסין שלב אחרון במסעם הארוך לא", שנגזר עליהם לבלותו במחנות מעצר בתנאים קשים. אף על פי כן, עלה בידם בדרך כלל לגבור על קשיים אלה ולעמוד בהם כציבור מלוכד, בזכות המוטיבציה הציונית הברורה שהיו חדורים בה"
למעפילים הייתה תקופת הגירוש בקפריסין שלב אחרון במסעם הארוך לארץ-ישראל, שנגזר עליהם לבלותו במשך חודשים ארוכים ומשמיימים במחנות מעצר בתנאים קשים. אף על פי כן, עלה בידם בדרך כלל לגבור על

גירוש המעפילים לקפריסין היה אחד האמצעים העיקריים בידי הממשלה הבריטית במלחמתה נגד העלייה הבלתי-לגאלית. הישגה היחיד בגירושים אלה היה מניעת הצפת הארץ ברבבות עולים בלתי-חוקיים. העסקת ספינות הצי ברדיפה אחרי ספינות המעפילים ולכידתן, גרירת נוסעיהן למחנות המעצר בקפריסין וריתוק אלפי חיילים לשמור עליהם - כל אלה עלו לממשלה הבריטית בממון רב ובאובדן יוקרה. בדיעבד, מסתבר, כי למלחמה חסרת תכלית זאת הייתה השפעה מצטברת, שהמאייסה על הבריטים את שלטונם בארץ-ישראל וזירזה את החלטתם להחזיר את המנדט לאומות המאוחדות ולהוציא את כוחותיהם ממנה.

כ-10,000 מעפילים. רובם גברים בגיל צבא, בגילים 18-35, ומיעוטם בני-משפחותיהם, שמייאנו להיפרד מהם. למעשה החזיקו אותם הבריטים כשבויים, כדי למנוע ממדינת ישראל הצעירה, הנאבקת על קיומה, עתודה של לוחמים פוטנציאליים. וזאת, מתוך אינטרס מעצמתי וניסיון להשפיע על עיצוב גבולותיה המדיניים הסופיים של ארץ-ישראל אחרי שנטשו אותה.

יחס שלטונות הצבא לגולים ולארגון הג'וינט

הגולים היו באחריותו הישירה של הצבא הבריטי בקפריסין, וזה ניהל את המחנות על-פי מושגים וקונספציה של מחנות שבויים, למרות שאוכלוסיית המעפילים הייתה שונה לגמרי בהרכבה. לכן נוצרו בעיות שהצבא כלל לא היה ערוך לטפל בהן, כגון בעיית המגורים המשותפים של משפחות או נשים בהריון, וטיפול בילדים ובתינוקות. היחס הרשמי של הצבא לגולים היה מעין תערוכת של גישה ליברלית, קשיחות צבאית ונוקשות בירוקראטית. כדי למנוע מעצמם חיכוכים מיותרים עם הגולים, וגם כדי להוריד מעצמם מעמסת יתר ואחריות, העניקו להם שלטונות הצבא אוטונומיה מלאה בניהול חייהם הפנימיים בתוך גדרות המחנה ונזהרו מלפגוע בכבודם. דבר זה תרם במידה רבה להפגת המתיחות בין הגולים לבין החיילים המופקדים עליהם.

כאן המקום לציין, שמעבר ליחסים הפורמאליים התפתחו גם יחסים אנושיים בלתי-פורמאליים, במיוחד בין חלק מהסגל המנהלי הבריטי של המחנות לבין הגולים. בהקשר לכך זכורים לטוב במיוחד שני קצינים בריטיים. האחד הוא לויטננט קולונל ודיקומה, המפקד הראשון של מחנות הקיץ. חייל מקצועי זה הצטיין ביחס אנושי חם וידידותי לגולים עד כדי הזדהות עם גורלם, ושימש בכך מופת לחייליו. השני הוא מייג'ור מוולטנד, מפקד מחנה 65, ידידם של יתומי

"ציבור המעפילים היה צעיר יחסית. כ-80% היו בגיל 14-35. למעלה מ-90% הגיעו למחנות קפריסין כשהם מוגדרים ומאורגנים בתנועות-נוער ובמפלגות הפוליטיות השונות שבתנועה הציונית. במרכז חברת המעפילים עמדו הגרעינים הקיבוציים, שנחשבו לקבוצת העילית"

"היחס הרשמי של הצבא לגולים היה מעין תערוכת של גישה ליברלית, קשיחות צבאית ונוקשות בירוקראטית. כדי למנוע מעצמם חיכוכים מיותרים עם הגולים, וגם כדי להוריד מעצמם מעמסת יתר ואחריות, העניקו להם שלטונות הצבא אוטונומיה מלאה בניהול חייהם הפנימיים"

"עצמאות" ו"קיבוץ גלויות", ומסתיימת ב-14 במאי 1948, עם הקמת מדינת ישראל. שתי האוניות הללו הביאו עמן למעלה מ-15,000 מעפילים מרומניה ואלה, לא זו בלבד שהכפילו את ציבור המעפילים בבת אחת במחנות, אלא גם שינו את הרכבו הדמוגרפי והסוציאלי. זה היה ציבור מגוון ביותר, בטווח גילים רחב.

צילום: מוזיאון הפלמ"ח

מדי. ההעפלה לא זו בלבד שלא נפסקה, אלא שהלכה וגברה. בלי שים לב לגירוש, ומבלי לדעת כמה זמן יצטרכו להישאר במעצר ומה יעלה לבסוף בגורלם, המשיכו המעפילים להפליג.

בתוך ארבעת החודשים הללו גורשו לקפריסין כ-10,000 מעפילים. בתקופה זו החל הצבא לבנות עבור המעפילים מחנות קבע של צריפים, שנודעו בכינויים 'מחנות החורף'. אלה סימלו יותר מכל את מיסודו של הגירוש, אשר עתיד היה להימשך עד סוף ימיו של שלטון המנדט הבריטי בארץ-ישראל.

ב. התקופה "היציבה" במחנות ארכה משך כל שנת 1947. זוהי "התקופה הקלאסית" בתולדות הגירוש, כאשר ההעפלה מהווה מעין "חזית שנייה" ומנוף למאבקו המדיני של היישוב. במשך שנה זו גורשו לקפריסין כ-20,000 מעפילים, רובם אנשי שארית הפליטה יוצאי פולין, מיעוטם משאר ארצות

מחנה 55, הכניסה למחנה. מקבלים שקים למזרונים

אירופה, וכ-800 מעפילים מצפון-אפריקה. רובם היו בודדים, שרידים ממשפחות שהוכחדו בשואה; חלקם זוגות צעירים, משפחות בהתהוות.

הם היו הגרעין הציוני הקשה של שארית הפליטה, פרי מפעל שיקום תנועות-הנוער הציוניות לאחר השואה. זה היה ציבור ערני ותוסס, למוד סבל ונדודים, אך בעל משמעת עצמית ראויה לציין, שבחר בדרך הקשה של ההעפלה לא רק כדי להגיע לארץ-ישראל ולהשתקם בה, אלא גם מתוך הכרה ברורה, כי בהעפלתם הם נוטלים חלק במאבק חשוב יותר, על מדינה יהודית ועל פתיחת שערי הארץ לעלייה חופשית.

ג. התקופה השלישית נפתחה ב-1 בינואר 1948, עם בואם לקפריסין של "הפאנים", הלוא הם מעפילי שתי האוניות הגדולות

משפחות שלמות העפילו על זקניהן וטפן. יחד עמן הגיעו חברי תנועות-הנוער המאורגנות.

ירידתם מהאוניות בנמל פמגוסטה הייתה לחיזיון של נדידת עם. הם פתחו למעשה את העלייה ההמונית למדינת ישראל עוד בטרם נולדה. מעפילי "הפאנים" הגיעו לקפריסין כאשר מלחמת העצמאות כבר החלה. במשך תקופה זאת ניאותו הבריטים להגדיל את מכסות העלייה המיוחדות מקפריסין למשפחות עם ילדים וליתומים - זאת, כדי לפנות מקום במחנות שהיו דחוסים בלאו הכי, למעפילים שהמשיכו לזרום מאירופה כדי להצטרף ללוחמים בארץ.

ד. התקופה האחרונה היא "תקופת השבי". תחילתה עם הכרזת המדינה ב-14 במאי 1948 וסופה בפברואר 1949, מועד נעילת המחנות. במשך תקופה זאת נותרו במחנות קפריסין

השרירותית למחנות, שקבעו שלטונות הצבא הבריטי. מערכת זו היא שאפשרה את בחירתם של מוסדות ההנהגה העצמיים של המעפילים ומנעה בכך בירוקרטיה ממונה מלמעלה בתוך המחנות, אם על-ידי השלטונות הבריטיים ואם על-ידי המוסדות היהודיים החיצוניים כמו הסוכנות היהודית או הג'וינט, או במקרה הגרוע יותר - השתלטות אנשים חסרי אחריות ציבורית. כל האלטרנטיבות הללו טמנו בחובן סכנות חברתיות חמורות בתנאי המעצר.

השליחים ופועלים

תפקיד חשוב מילאו במחנות קפריסין השליחים הארץ-ישראליים. רובם באו מקרב התנועות הקיבוציות, כדי לנהל פעילות חינוכית וארגונית בקרב תנועותיהם ולהכשיר את גרעיניהן לקראת ייעודם ההתיישבותי בארץ. בשנה

הראשונה לגירוש פעלו רוב השליחים בעיקר בפעילות החינוכית ב'כפר-הנוער' שבמחנה 65, שם רוכזו למעלה מ-2,000 ילדים ובני-נוער, שעמדו להיקלט במסגרות החינוכיות של עליית הנוער בהתיישבות העובדת; ורק מיעוטם התמסרו לפעילות בקרב הציבור הבוגר יותר, גם הם כמעט רק בקרב אלה שהיו מאורגנים בקיבוצים.

לצדם פעלו עוד שתי קבוצות קטנות יותר של שליחים שלא זוהו עם שום תנועה - מורי הסמינר על-שם רוטנברג ושליחי הפלמ"ח, שהיו עם המעפילים לאורך כל תקופת הגירוש בקפריסין. הראשונים היו מפקדי הספינות והמלווים, אשר בתוקף תפקידם נצטוו לצאת לגירוש עם המעפילים ולסייע להם להתארגן במקום החדש. אלה החלו כבר מן הימים הראשונים להכשיר קבוצות של מעפילים לקראת התגייסותם ל'הגנה' בארץ, ואף הקימו לשם כך מסגרת צבאית מיוחדת במקום, שנודעה בכינויה 'שורות המגנים'.

עם התמסדות המחנות הציב בהם מטה הפלמ"ח משלחת מיוחדת של מפקדים ומדריכים בפיקודו של יהודה דרכסלר, אשר מיסד את 'שורות המגנים' ופתחם לכלל ציבור המעפילים. 'שורות המגנים' התקיימו במחנות שנתיים רצופות. בפרק זמן זה הכשירו קומץ שליחי הפלמ"ח, בעזרת סגל מדריכים מקרב המעפילים שהוכשרו לכך על-ידיהם בתוך מחנות קפריסין, אלפי מעפילים צעירים לקראת עלייתם, וזאת באמצעים מינימאליים. חלק גדול מהם הצליחו להגיע לארץ ונטלו חלק במלחמת הקוממיות.

צילום: מוזיאון פלי"ם

מחנה חורף בקפריסין

להעניק להם חינוך מינימאלי. בעניין זה הגיע הג'וינט להסכם על שיתוף - פעולה עם מחלקת עליית הנוער בארץ, וקבוצה של אנשי חינוך מטעמה נכללה במסגרת המשלחת הסיעודית של הג'וינט במחנות. אנשי עליית הנוער הפרידו את רוב הילדים ובני-הנוער מהמבוגרים וריכזו אותם במחנה מיוחד, שנודע בכינויו "כפר-הנוער" במחנה 65. שם הם זכו ליתר תשומת-לב וטיפול המוסדות. הוקם בית-ספר, שהתבסס בעיקרו על כוחות ההוראה הדלים שבקרב המעפילים, שהסתייעו במעט השליחים שהגיעו מהארץ.

המעפילים כציבור מאורגן

ציבור המעפילים היה צעיר יחסית. כ-80% היו בגיל שבין 14 ל-35. למעלה מ-90% הגיעו למחנות קפריסין כשהם מוגדרים ומאורגנים בתנועות-נוער ובמפלגות הפוליטיות השונות שבתנועה הציונית. במרכז חברת המעפילים עמדו הגרעינים הקיבוציים, שנחשבו לקבוצת העילית. יוקרתם נבעה בעיקר ממשקלם הסגולי ואורח-חייהם השיתופי, ומהעובדה שניסו לאמץ לעצמם מאורחות-חיים של הקיבוץ בארץ. עד תחילת 1948, עם בוא ההעפלה ההמונית מרומניה, היו הקיבוצים רוב בחברת המעפילים והשפעתם בחיים הציבוריים הייתה רבה בקביעת נורמות ההתנהגות, ההווי, ובמיוחד בייצוב המשטר השוויוני בתוך המחנה. החל מ-1948 ואילך, עם השינויים שחלו בהרכבו של ציבור המעפילים, הלכה השפעתם ופחתה.

התנועות שימשו בראש וראשונה מערכת חינוכית-ארגונית, שאפשרה ניהול יעיל של חיי ציבור במסגרת החלוקה האדמיניסטרטיבית

כפר-הנוער, אשר הצטער על שבתוקף תפקידו הצבאי הוטל עליו להיות סוהרם של ילדים. כל אלה שהכירוהו ראו בו חסיד אומות העולם. אך למרות רצונם הטוב, לא היה בידם לשנות את המציאות שיצרו בהחלטותיהם הדרגים הבכירים שמעליהם.

תפקיד הג'וינט במחנות

הג'וינט היה המוסד היהודי היחיד, שהבריטים התירו את פעילותו במחנות. הארגון פיתח במחנות מערכת סיעוד ענפה: הוא נטל על אחריותו את הפעלת המרפאות, שיפר את רמת התזונה לאלה שהיו זקוקים לכך במיוחד, כגון חולים, נשים הרות ותינוקות, ואף הוסיף מזון לכלל ציבור המעפילים. כמו כן סיפק הג'וינט את צורכיהם הדתיים של הנזקקים לכך, ופתח במחנות משרד מיוחד לחיפוש קרובים.

"מפקדי הספינות והמלווים, אשר בתוקף תפקידם נצטוו לצאת לגירוש עם המעפילים ולסייע להם להתארגן במקום החדש. אלה החלו כבר מן הימים הראשונים להכשיר קבוצות של מעפילים לקראת התגייסותם ל'הגנה' בארץ, ואף הקימו לשם כך מסגרת צבאית מיוחדת שנודעה בכינויה 'שורות המגנים'"

בין כ-52,000 המעפילים שעברו את מחנות קפריסין היו כ-8,000 ילדים בגילים בין 6-17. 6,000 מהם היו יתומי השואה, והיה צריך

בהוצאת מרכז הארגונים של ניצולי השואה בישראל

מזכור

כתב עת לענייני שואה, תקומה, זכרון והנצחה • דצמבר 2019 | תש"ף | גיליון 63

על ההעפלה, המחנות בקפריסין ומחנות העקורים

בין מלחמה לתקומה

